

когнітивної діагностики дає можливість створювати психологічні інструменти, які мають високу валідність відносно важливих життєвих критеріїв. Уявлення про власну ефективність та система переконань у галузі професійної діяльності є тими внутрішніми когнітивно-афективними структурами, динамічна взаємодія яких виявляє себе у рівні інтелектуальної активності індивіда, й опосередковано через нього впливає на стабільність поведінки у довгостроковій перспективі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Холодная М.А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования. –М: Наука, 1997. –238 с.
2. Mischel W., Shoda Y. Reconciling Processing Dynamics And Personality Dispositions // Annu. Rev. Psychol. -1998. –49. P.229-258.

3. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. –Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. –1986. –326 p.

4. Gregory R.J. Psychological Testing: history, principles and applications. –NJ: Allyn and Bacon, 1992. –190 p.

5. Cervone D., Shadel W.G., Jencius S. Social-Cognitive Theory of Personality Assessment // Personality and Social Psychology Review. –2001. –V.5. -№ 1. -P.33-51.

6. Mischel W. Personality and assessment. –New York: Wiley. –1968. –P.30-34.

7. Dweck C.S., Chiu C., Hong Y. Implicit Theories and Their Role in Judgments and Reactions: A World From Two Perspectives // Psychological Inquiry. –1995. –V.6. -№ 4. –P.267-285.

Надійшла до редколегії 24.01.2005

ВИНОГРАДОВ А.Г. СОЦИАЛЬНО-КОГНИТИВНАЯ ДИАГНОСТИКА СИСТЕМЫ УБЕЖДЕНИЙ КАК ПРЕДИКТОРА ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ

Выполнено лонгитюдное исследование опосредованных связей между профессиональными достижениями студентов-психологов и их системой убеждений и представлений о собственной эффективности.

VINOGRADOV A.G. SOCIAL-COGNITIVE DIAGNOSTICS OF BELIEF SYSTEM AS A PREDICTOR OF PROFESSIONAL ACHIEVEMENT

It is executed of longitudinal study of indirect relationships between professional achievements of students - psychologists and their system of belief and representations about own efficiency.

УДК 159.9.072:343.53

О.В. КРАВЧЕНКО

Центр практичної психології УМВС України в Харківській області

ШАХРАЙСТВО ЯК СКЛАДОВА КРИМІНОГЕННОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ: ДОСВІД ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ¹

На основі статистичного аналізу кримінальних справ, що стосуються шахрайства та вивчення засуджених за ці види злочину, проведена спроба узагальнити соціально-психологічний та демографічний портрет сучасного шахрая.

Шахрайство належить до одного з найдавніших суспільно небезпечних діянь. На жаль, практично завжди економічні зміни в суспільстві, розвиток ринкових відносин пов'язані з таким негативним явищем, як шахрайство, що проникає до всіх рівнів економічної діяльності держави: інвестиційної, довірчої, страхової, банківської тощо. За даними Тимчасової слідчої комісії Верховної ради України з питань перевірки діяльності довірчих товариств, уже на початок 1996 р. в Україні існувало 4861 довірчих і страхових товариств, інших небанківських фінансових закладів, у тому числі 1576 філій і представництв. До сфери діяльності недержавних фінансових посередників було залучено близько 4 млн. вкладників. У кожній третій такій структурі, діяльність яких перевірили фінансові і право-

охоронні органи, виявлено велику кількість порушень законодавства. Із загальної суми залучених засобів громадян майже чверть витрачено не за призначенням.

Як доводить аналіз криміногенної ситуації в Україні, кількість злочинів, кваліфікованих як шахрайство, зросло за останні 10 років приблизно у 8 разів. Загальна сума встановлених матеріальних збитків від учинення шахрайських злочинів зросла протягом 1999-2000 рр. майже в 2 рази. При цьому слід враховувати, що цей показник встановлено тільки для виявлених злочинів. Якщо ж врахувати досить високий рівень прихованої злочинності (особливо в економічній сфері), то можна припустити, що реальна сума матеріальних збитків через скоєння злочинів була в декілька разів більшою [1].

Значних збитків державі завдають шахраї - юридичні особи, так звані "фіктивні" фірми, через рахунки яких здійснюється конвертація грошових коштів, а також їх

¹ Первинна рекомендація з напрямку досліджень: канд. психол. наук Христенко В.Є. (НУВС).

відтік за межі держави.

Як показує аналіз кримінальних справ, шахрайські дії вчинюються фізичними особами незалежно від того, суб'єктом кримінальної справи є фізичні чи юридичні особи. Узагальнення матеріалів кримінальних справ дає можливість визначити основні риси, які найбільш притаманні шахраю.

Шахраї – це переважно особи зі стійкою антигромадською спрямованістю, не пов'язані соціально-корисними зв'язками й ролями. Їх вирізняє глибока неповага до суспільства, спотворене розуміння моральних підвалин, зневажливе ставлення до інших членів суспільства, до своїх батьків. Відзначається, що шахраї досить добре ставляться лише до членів своєї подружньої родини, піклуються про своїх дітей і благополуччя родини [2].

Ці особи підтримують досить тісні стосунки в місцях позбавлення волі лише із собою подібними: як із шахраями, так і з іншими злочинцями, засудженими за злочини проти власності. До інших категорій засуджених ставляться або байдуже, або з зарозумілістю. З огляду на «елітність» шахрайства в ієрархії злочинного світу, всіляко намагаються підтримувати цю думку, називаючи свою злочинну діяльність інтелектуальною, творчою.

Однак, своє негативне ставлення до довілля шахраї намагаються не показувати, уникаючи конфліктних ситуацій, що виявляється в їхній витонченій хитрості, облуді і здатності до перевтілення [3].

Якщо звернути увагу на трудову діяльність шахрая, то матимемо таку картину: здебільшого особи, що вчинили шахрайство, ніде не працюють і не навчаються. Значну частину безробітних становлять особи молодого віку, що закінчили школу чи спеціальні навчальні заклади, не служили в армії, а також раніше вже були засуджені. Своє «вимушене» безробіття злочинці пояснюють, здебільшого, неможливістю знайти роботу. Безумовно, економічний спад у країні й наявність офіційного безробіття утруднює реалізацію своїх здібностей, але, на наш погляд, причину варто шукати не в неможливості, а в *небажанні* займатися суспільно-корисною діяльністю. Небажання працювати виявляється у шахраїв і в місцях позбавлення волі. Однак на конфлікт з адміністрацією вони не йдуть, намагаються, якщо таке можливе, мати посаду, яку можна використовувати з вигодою для себе, у власних інтересах, та яка дає доступ до матеріальних цінностей [2].

Щодо родинного стану шахраїв, то серед них спостерігається невисокий рівень одружених, а також розлучених, що пояснюється передусім юним віком злочинців, а почасти – небажанням мати родину. Значна частина шахраїв свого часу виховувалася в неповних родинах, із недостатнім контролем їхнього виховання з боку батьків [4].

Більшість злочинців – шахраїв має неабиякий дар уяви, використовує сугестивний вплив і вміння переконувати людей. До особистих якостей «онуків лейтенанта Шмідта» належать хитрість, брехливість, вміння зацікавити собою, знання способів фальшування документів.

За своїм зовнішнім виглядом – це звичайно, «поважні» люди, які вміють себе подати, мають певні знання в галузі психології; вміють добре спостерігати, мають швидко реакцію на швидкозмінну обстановку. Шахраї використо-

вують можливості перевтілення, можуть встановлювати контакти з людьми різних типів, обирають відповідну манеру поведінки [5, с.144-145]. Зовнішньо – це комунікабельні, балакучі люди, спроможні швидко привернути до себе увагу інших людей, зацікавити їх, увійти в довір'я, створити приємне враження надійної або потрібної людини. Деякі володіють навіть елементами своєрідного артистизму і влаштовують цілі «спектаклі» для досягнення злочинного результату.

На відміну від злодіїв і інших злочинців, шахраї відзначаються більшою «інтелектуальністю». Цій категорії осіб притаманна істероїдна акцентуація характеру, для якої властива облудність, товариськість, артистизм.

Шахраї – це «визискувачі людської дурості», які вміють швидко пристосовуватися до наявних умов життя, використовувати в корисливих цілях новації в економіці, ось чому можуть швидко розробити нові, не відомі практики, способи кримінального обману чи удосконалити колишні [6]. Багато хто з них уже притягувався до кримінальної відповідальності, головним чином, за однотипні злочини (крадіжки, грабежі та ін.).

Ця категорія злочинців, як правило, старша за віком злодіїв, грабіжників. Хоча дослідження показують значне «омолодження» сучасних шахраїв. Вікова характеристика свідчить про найбільшу криміногенність осіб віком 18-24 роки, а також у цілому шахраїв молодіжного віку (18-29 років). Їхня частка серед інших вікових категорій осіб, засуджених за шахрайство, перевищує 65 % [7, с.9]. Кримінологи стверджують, що основну частину майнових злочинів здійснюють особи віком від 25 до 45 років, освічені, але без «спеціальних» знань.

Найчастіше шахрай – це особа невисокого росту, зовні непримітна. Однак є і винятки. Спостерігається також залежність кількості шахрайських дій від пори року. Левина частка афер відбувається з жовтня по лютий [8, с.37]. Здатність переконати жертву добровільно передати шахраю коштовності і гроші припускає достатній рівень інтелекту та певний життєвий досвід.

Шахраї працюють активно й наступально, постійно зв'язуючи свою діяльність із найменшими змінами кон'юнктури ринку, правової бази та політичної ситуації, а також із новелами в галузі міждержавних відносин. Про такі зміни в портреті шахраїв свідчить, зокрема, такий факт. Кілька років тому в надрах ФСБ Російської Федерації було створено методичний посібник боротьби з шахрайством, призначений для російських бізнесменів. Автори – професіонали економічної контррозвідки виклали способи «безкровного» грабежу й шахрайства, якими користуються шахраї. Фахівці ФСБ, зокрема, зазначають: «...з компетентних робіт у галузі судової психології і психіатрії, що базуються на всебічному обстеженні засуджених за шахрайство осіб, відомо, що ці люди є природженими психологами, мають незаперечні здібності до рольової діяльності і перевтілення, володіють винятковим красномовством і даром переконання, швидкою реакцією, спритністю і вибірковістю. Разом із тим у розпізнанні шахраїв необхідно враховувати, що багато з них страждають неврастенією, комплексом меншовартості, прагнуть до постійного самоствердження не тільки в головному, але і

в дріб'язковому" [5, с.64].

Для характеристики особистості злочинця важливо враховувати також і інтелектуальні й емоційно-вольові властивості. Слід зазначити, що більшість шахраїв згаданими особливостями нічим не відрізняється від інших громадян. Рівень розумового розвитку сучасного шахрая вищий середнього (більшість із них мають вищу й середню спеціальну освіту); помітним є досить значний обсяг знань, широта поглядів, розмаїтість інтересів. Вони постійно підвищують рівень знань, особливо в тих сферах, з якими пов'язана їхня злочинна діяльність. Таким чином, вважається, що серед цього виду злочинців лише незначна кількість "потерпає від браку знань". Знову ж таки, зазначимо, що маємо ситуацію, коли людина свідомо, знаючи що чинить протиправно, виконує певні дії [2].

За темпераментом шахраї належать в основному або до сангвініків, або до холериків. Характерним для них є рухливість, легка пристосовність до швидкозмінних умов

життя, контактність, комунікабельність, відсутність скутості під час зустрічі з новими людьми, відсутність афектних дій. Вони мають сильно виражені вольові якості, що виявляється, зокрема, у терплячості й заповзятості в досягненні мети, активності, наполегливості й рішучості, енергійності; характеризуються постійним пошуком тих видів діяльності, у яких найповніше зможуть проявитися їхні здібності, уміння й навички.

З метою уточнення деяких психологічних ознак шахрайських дій було проведено опитування мешканців Харківської, Сумської, Донецької, Луганської і Полтавської областей: "Які види злочинів і правопорушень, пов'язаних із організованою злочинною діяльністю, викликають у Вас найбільшу стурбованість і тривогу?", дослідниками з аналітичного центру ГУБОЗ МВС України були отримані наступні результати (див. табл.1) та встановлена ранговість найбільш небезпечних для особистості і держави злочинів (див. табл.2).

Таблиця 1 - Основні результати проведеного опитування населення п'яти областей України (у відсотках)

№ п/п	Злочин	Для себе	Для держави	Для суспільства	Важко відповісти
1	Крадіжки і грабежі	60	8	25	7
2	Викрадення автотранспорту	50	8	29	13
3	Незаконна торгівля	10	45	32	13
4	Фальшування грошей	6	62	21	11
5	Контрабанда	3	63	21	13
6	Незаконні валютні операції	4	65	17	14
7	Викрадення людей	22	11	58	9
8	Незаконні операції з цінними паперами	17	39	32	12
9	Торгівля зброєю	6	37	44	13
10	Хуліганство	39	7	47	7
11	Рекет	25	15	48	12
12	Бандитизм	24	20	48	8
13	<i>Шахрайство</i>	35	17	38	10
14	Виготовлення і збут наркотиків	9	20	62	9
15	Хабарництво	10	52	28	10
16	Ухилення від сплати податків	6	67	16	11
17	Убивства	48	7	41	4
18	Згвалтування	41	3	455	11

Таблиця 2 - Найбільш небезпечні злочини

Ранг	Для особистості	Для суспільства	Для держави
1	Крадіжки і грабежі	Виготовлення і збут наркотиків	Ухилення від сплати податків
2	Викрадення автотранспорту	Викрадення людей	Незаконні валютні операції
3	Убивства	Рекет	Контрабанда
4	Згвалтування	Бандитизм	Виготовлення і збут фальшивих грошей
5	Хуліганство	Хуліганство	Хабарництво
6	<i>Шахрайство</i>	Згвалтування	Незаконна торгівля

З точки зору пересічного громадянина шахрайство є досить важливою подією, яка значною мірою впливає на життєдіяльність людини.

Таким чином, наведений нами соціально-психологічний портрет сучасного шахрая свідчить, що більшість з них є цілком нормальними, здоровими людьми,

без уроджених дефектів, зі стійкою психікою.

Кожний шахрай, незалежно від того «працює» від одинці чи групою, для виконання своєї задачі повинен знайти відповіді на декілька питань. По-перше, необхідно придумати й утілити в життя сценарій, який повинен здаватися достовірним потенційній жертві; по-друге, артис-

тично розіграти сцену обману, щоб змусити жертву повірити. Розв'язання таких задач не можливе без використання шахраєм різноманітних маніпулятивних технік, прийомів і засобів впливу на потенційну жертву.

Кожна схема шахрайської операції має такі основні компоненти:

- підготовка;
- пошук і заманювання жертви;
- виконання маніпулятивного прийому (техніки) і відволікання уваги жертви;
- вихід із гри.

Підготовка – це народження ідеї, загальне планування й деталізація майбутньої шахрайської операції. Пошук жертви шахрай починає тільки після закінчення підготовчого етапу. Дії його полягають в тому, щоб знайти потенційну жертву, відокремити із натовпу і, по суті, “обробити” її. Якщо говорити про дрібне шахрайство, то пошук жертви здійснюється методом візуальної психодіагностики, простіше – через зовнішній вигляд людини встановлення внутрішніх властивостей і настроїв. У результаті такого психологічного тестування шахрай визначає такі особливості потенційної жертви:

- тип людини (візуаліст, аудіаліст, кінестетик);
- стратегію поведінки (агресивна, пасивна);
- мова комунікації з жертвою (тип, темперамент, характер, настрої).

Візуальну психодіагностику шахрай переважно здійснює на інтуїтивному рівні, тому така не підлягає системному описові.

Використання мови в міжособистісному спілкуванні допомагає шахраю зразу значно наблизитися до своєї мети, оскільки мова здебільшого пов'язана з типом людини. Визначивши тип потенційної жертви, шахрай починає правильно сприймати її, якщо не заважають властиві більшості людей обмеження (комунікативна некомпетентність і стереотипи сприйняття). Багато чого залежить від першої фрази спілкування.

Методи заманювання різні, але в основі їх лежить використання не найкращих людських якостей: корисливості, пихатості, сластолюбства. Техніки виконання шахрайських прийомів різноманітні. Але завжди використовується стандартний прийом – коли сам виконавець чи його напарник на час виконання шахрайського дійства відволікають увагу жертви (такий прийом у відповідному жаргоні має назву “накат”).

У нормальній ситуації людина обов'язково звернула б увагу на примітивність таких спроб і прийомів. Але в ситуаціях, пов'язаних із фінансовим чи товарним ажіотажем, такі дрібниці стають незначними, не потрапляють в поле зору людини жадібною і пихатою.

Основна мета шахрая в діалозі з жертвою – це проникнення в душу потенційної жертви. В такому разі шахраї використовують цілий арсенал емоційного впливу на жертву (радість, гнів, горе, зневагу, страх). Ці психічні реакції часто симулює чи провокує сам шахрай для досягнення потрібного результату й обману потенційної жертви.

Шахрай, спілкуючись із жертвою, для досягнення успіху завжди тримається таких основних правил:

- 1) говорить про те, що його жертва хоче слухати;

- 2) говорить менше, ніж слухає, але інколи, навпаки, значною кількістю слів маскує свої наміри;

- 3) ніколи не сперечається;

- 4) легко визнає свою неправоту, якщо це може призвести до успіху;

- 5) старається зразу добитися від співрозмовника згоди у незначних питаннях, переходячи потім до серйозних;

- 6) демонструє щирі радість і зацікавлення спілкуванням, називаючи людину на ім'я, усміхаючись, виражаючи своє добре ставлення;

- 7) підтримує в людині усвідомлення її значимості.

Досвід роботи оперативно-слідчих підрозділів доводить, що проведення психологічного аналізу схем шахрайських операцій та розкриття особливостей поведінки суб'єктів злочину можливе лише на основі дослідження представників конкретної шахрайської спеціалізації.

Також треба зазначити, що на сьогодні існують деякі розходження у поглядах на сутність цього небезпечного явища з точки зору правової та психологічної науки. З погляду юриспруденції шахрайство – це заволодіння індивідуальним майном громадян або надбання права на майно шляхом обману або зловживання довірою. З погляду ж юридичної психології під шахрайством розуміється уміле маніпулювання поведінкою людини для отримання від неї швидкого й максимального прибутку.

Основним складником шахрайських маніпуляцій є обман – свідомий вольовий акт, спрямований на досягнення визначеної мети. Психічна діяльність шахрая характеризується тим, що в його свідомості одночасно співіснують два суперечливі комплекси уявлень. Один із них – комплекс правильного відображення дійсності, який необхідно приховати, інший – комплекс неправильних уявлень, який, навпаки, треба оприлюднити жертві злочину. Відсутність першого комплексу свідчить про те, що особа не обманює, а помиляється (отже, не є шахраєм). Шахрай, усвідомлюючи хибність повідомлюваної жертві злочину інформації, свідомо вводить її в оману, використовуючи при цьому різноманітні, але найбільш ефективні в даному випадку, не тільки форми шахрайського обману (які розглядає як юридична, так і психологічна науки), але й інші маніпулятивні техніки (що є предметом розгляду лише психологічної науки).

Більшість злочинів, які Кримінальний кодекс України кваліфікує як шахрайство, здійснюють професійні злочинці. Починаючи з 60-х років XX століття, ґрунтуючись на різних ознаках, дослідники здійснили спроби структуризації й типології осіб, що скоюють шахрайські зазіхання. Однак сьогодні в кримінології і в юридичній психології немає визначеної класифікації шахраїв.

Тому ми вважаємо, що для більш плідної діяльності оперативно-слідчих підрозділів при розслідуванні злочинів, пов'язаних із шахрайством, працівникам правоохоронних органів України треба обов'язково виявляти методи психологічного впливу та маніпулювання свідомістю під час взаємодії злочинця і жертви. У цьому оперативно-слідчим органам повинні і можуть допомогти практичні психологи відділень психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності Центрів практичної психології при УМВС України в областях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лисодед О.В. Кримінологічні проблеми шахрайства: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 /Нац. юрид. акад. України. -Харків, 1999. -19 с.
2. Зелінський А.Ф. Кримінологія: Курс лекцій. - Харків: Прапор, 1996. -260 с.
3. Зелінський А.Ф. Кримінальна психологія. -К., 1999. -253 с.
4. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянська Е.В. Юридическая психология: Учебник. - Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. - 640 с.
5. Данышин И.Н. Кримінологическая характеристика

личности мошенника // Кримінологические проблемы борьбы с преступностью: Сб. науч. тр. -К.: КВШ МВД СССР, 1985. -С.143-148.

6. Как распознать мошенника /Авт.-сост. В. Игнатов. - Ростов н/Д: Феникс, 2000. -316 с.

7. Герцензон А.А. Мошенничество: Опыт конкретно-социологического исследования // Социалистическая законность. -1968. -№ 1. -С.28-33.

8. Васкян А.В., Свирич Ю. 100 современных афер. -М.: «ЭКСМО-ПРЕСС», 2000. -235 с.

Надійшла до редколегії 29.11.2004

КРАВЧЕНКО Е.В. МОШЕННИЧЕСТВО КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ КРИМИНОГЕННОЙ СИТУАЦИИ В УКРАИНЕ: ОПЫТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

На основе статистического анализа уголовных дел, которые относятся к мошенничеству, изучения осужденных за эти виды преступлений, проведена попытка обобщить социально-психологический и демографический портрет современного мошенника.

KRAVCHENKO E. V. FRAUD AS A COMPONENT OF CRIMINAL SITUATION IN UKRAINE: EXPERIENCE OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH

The attempt to summarize a social and psychological and demographical portrait of a modern swindler has been taken, on the base of statistic analysis of criminal cases which are relevant to fraud, of studying conviction for these criminal types.

И.В. ЛАМАШ

канд. психол. наук, доц

Харьковский гуманитарный ун-т «Народная украинская академия»

УДК 159.923.2:364.6

ЛИЧНОСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СПЕЦИАЛИСТОВ, РАБОТАЮЩИХ В СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЕ

Определены особенности психологических показателей в зависимости от стажа испытуемых; представлена интерпретация полученных результатов исходя из психологического содержания двух моделей профессионального труда (адаптивного поведения и профессионального развития) в профессиях системы «человек-человек».

Известно, что профессиональная деятельность, объектом которой является человек, наиболее восприимчива ко всем перипетиям и коллизиям, происходящим в обществе [1]. В основу нашего исследования положена как идея этапности профессионального развития, так и представление об изменениях психологических характеристик личности в процессе профессионализации.

Объектом исследования является личность; предметом - личностные особенности специалистов, занятых в системе профессий «человек-человек»; целью - изучение личностных особенностей специалистов, занятых в сис-

теме профессий «человек-человек» в зависимости от стажа их профессиональной деятельности; методологической основой - теоретические подходы к изучению профессионального становления личности, разработанные Е.А. Климовым, В.С. Агеевым, Э.Ф. Зеером, П.Г. Щедровицким, И.С. Коном.

Процесс вхождения человека в избранную им профессию - это не только приобретение соответствующих трудов, навыков и умений, но и активное личностное становление, принятие профессии, «вживление» в нее. Субъективный мир человека, строй личности, определяя профес-